

**ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ
В ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

У статті досліджується проблема впливу політичних партій Центральної та Східної Європи на процес демократизації. Розглядаються типи комуністичних режимів у східноєвропейських посткомуністичних країнах. Виявлено причини різноманітності конфігурацій партійних систем у східноєвропейських посткомуністичних країнах. Визначено тип політичних партій, що сприяє досягненню стабільної демократії та консолідації суспільства. З'ясовано фактори, які найбільше істотно впливають на процеси консолідації партійних систем.

Ключові слова: політичні партії, демократизація, консолідація.

Нікогосян О. А.

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В
ПРОЦЕССЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА**

В статье исследуется проблема влияния политических партий Центральной и Восточной Европы на процесс демократизации. Рассматриваются типы коммунистических режимов в восточноевропейских посткоммунистических странах. Выявлены причины разнообразия конфигураций партийных систем в восточноевропейских посткоммунистических странах. Определен тип политических партий, который способствует достижению стабильной демократии и консолидации общества. Выяснены факторы, которые наиболее существенно влияют на процессы консолидации партийных систем.

Ключевые слова: политические партии, демократизация, консолидация

Nikogosyan O.

**CENTRAL AND EASTERN EUROPE POLITICAL PARTIES IN THE PROCESS OF
SOCIETY DEMOCRATIZATION**

In the article the problem of influence of political parties of Central and Eastern Europe on the process of democratization is examined. Types of communist regimes in eastern western postcommunist countries are examined. The reasons of diversity of party systems configurations in eastern western postcommunist countries are exposed. The type of political parties which promotes the achievement of stable democracy and society consolidation is determined. The factors that most substantially influence on consolidation processes of party systems are clarified.

Key words: political parties, democratization, consolidation.

Актуальність статті полягає в тому, що процеси посткомуністичних трансформацій у країнах Центральної і Східної Європи тривають приблизно 20 років. За цей історично короткий період у країнах нової демократії відбулися великі політичні і економічні зміни, що викликали й продовжують викликати стійкий інтерес учених, які репрезентують різні соціальні науки, і насамперед, політологію.

Мета статті – розглянути проблему впливу політичних партій Центральної і Східної Європи на процес демократизації. У зв'язку з цим постають для вирішення такі наукові завдання: проаналізувати типи комуністичних режимів у східноєвропейських посткомуністичних країнах; виявити, який тип політичних партій сприяє досягненню

стабільної демократії і консолідації суспільства; з'ясувати, які фактори більш істотно впливають на процеси консолідації партійних систем.

Аналіз стану розробки проблеми виявив, що історичні, соціально-економічні, політико-правові, ідеологічні та інші аспекти багатопартійності розглянуто в роботах таких відомих учених, як М. Вебер, Дж. Ла Паломбар, К. Лоусон, Дж. Уїлсон, М. Доган, Е. Доун та ін. Вони розробили методики підходів до визначення поняття політичної партії та основних функцій партій у державному механізмі. Роботи К. фон Бойме, М. Дюверже, О. Кіргхаймера, Р. Катца, П. Мейєра, К. Дженді, А. Панебіанко, Дж. Сарторі та ін. цікаві тим, що в них багато уваги приділяється типології партійних систем і політичних партій як основних суб'єктів формування органів державної влади.

Відомо, що розвинена партійна система – це одна з характерних рис плюралістичної демократії. Як відзначає М. Дюверже, „ще у 1850 р. жодна країна світу (за винятком Сполучених Штатів) не знає політичних партій у сучасному значенні цього терміна: ми виявляємо течії суспільної думки, народні клуби, філософські товариства, але аж ніяк не партії у власному розумінні слова. У 1950 р. вони функціонують у більшості цивілізованих країн, всі інші прагнуть їм наслідувати” [1, с.21]. Хоча партії, безумовно, є ключовим елементом партійної системи, як відзначають багато дослідників, партійна система - це не просто сума партій. Так, наприклад, Д. Рей визначає її як суперництво між „партіями в рамках конкретного політичного режиму, що надає політичним партіям унікального значення”. Відомий дослідник партій Дж. Сарторі вважає, що „партійна система – це система взаємних впливів, що виникають у результаті суперництва між партіями... Вона спирається на взаємні залежності партій; на те, що кожна партія є функцією (у математичному сенсі) інших партій і реагує (у дусі суперництва або іншим чином) на поведінку інших партій” [2, с.89].

Для виявлення причин розмаїття конфігурацій партійних систем у східноєвропейських посткомуністичних країнах необхідно проаналізувати типи комуністичних режимів у цих країнах. Скористаємося відомою класифікацією східноєвропейських комуністичних режимів Г. Кітчельта і К. Оффе.

Перший тип – це патримоніальний комунізм, що існував у Болгарії і Румунії. Досоціалістичний період у цих країнах характеризувався низьким рівнем індустріалізації, авторитарним деспотизмом і аграрним радикалізмом. У комуністичний період широкого розповсюдження набули патримоніально організована бюрократія, клієнтелістські зв'язки, патронаж і корупція. Рівень економічного розвитку був невисокий, досить пізно стало складатися промислове виробництво, домінував великий сільськогосподарський сектор. По відношенню до незгодних з офіційною позицією партії застосовувалися інтенсивні і довільні репресії. Внутрішня опозиція була слабка. Зміна режиму характеризувалася непомітною на перший погляд наступністю і діями „старої” еліти. Основною конфліктною проблемою в суспільстві була й частково залишається декомунізація. Новий режим відрізняється переважним впливом „старої еліти”.

Для другого типу – комунізму „національного консенсусу”, що склався в Угорщині, Польщі, Словаччині – також характерні патронаж, клієнтелізм і корупція. Однак поширення цих явищ було не таким широким, як у режимах першого типу, а рівень раціоналізації владних відносин був вище. Репресії в цих країнах носили м'який характер, а опозиція була досить помітною. У докомуністичний період було частково здійснено індустріалізацію. Політичний розвиток цього періоду відзначено авторитарними рисами та відсутністю розвиненого комуністичного руху. Рівень економічного розвитку в соціалістичну епоху оцінювався як середній А тип господарства – як промислово-аграрний. Перехід до нового режиму здійснювався шляхом електорального змагання. Важливу роль у цьому процесі зіграли міжелітні домовленості (пакти). У розподілі влади при новому порядку брали участь як „стара”, так і „нова” еліти, а найбільш значимою виявилася проблема національної ідентичності.

Третій тип – раціонально-бюрократичні режими, що існували в Чехії та НДР. Вони відрізнялися раціонально-легальним типом бюрократії, незначним поширенням патронажу і корупції, планомірними репресіями, слабкістю і пізнім виникненням опозиції. Політичний розвиток у досоціалістичний період характеризувався наявністю демократичних традицій і впливових комуністичних сил; економічний розвиток – екстенсивною індустріалізацією та незначним за розміром аграрним сектором. Перехід до нового порядку відбувся в результаті заміщення „старої” еліти і капітуляції колишнього режиму. У постсоціалістичну епоху домінуюче положення одержала „нова” еліта, а важливим питанням, основою домінуючого конфлікту, стала проблема економічного розвитку і маркетизації [3, с.20-21].

У ряді посткомуністичних країн розвиток громадянського суспільства виявився пов'язаним з його „надлишковою” активізацією, що сприяла не структуруванню суспільства, а, навпаки, його фрагментації й атомізації. Виникнення безлічі партій підсилювало політичну нестабільність і конфліктність. На виборах 1990 р. у східноєвропейських країнах мала місце картина крайньої роз'єднаності громадянського суспільства. Так, наприклад, на місцевих виборах у Польщі в травні 1990 р. суперничало 240 організацій, в тому числі 80 політичних партій, що сформували 40 різних коаліцій. У Чехословаччині з'явилося в той час 37 політичних партій, на виборах суперничало 22 партії, рухи та коаліції. В Угорщині діяло 50 політичних партій, з яких лише 6 найбільших могли суперничати в другому турі виборів [4, с.165].

Світова практика свідчить, що досягнення стабільної демократії і консолідації суспільства забезпечують масові й „всеохоплюючі” партії і жодного разу – партії „картельного типу”. Як приклад можна привести досвід країн Південної Європи, що здійснили перехід до демократії у 1970-1980-і роки. Так, у Греції створений А. Папандреу ще у 1974 р. соціалістичний рух ПАСОК зумів не тільки здійснити перехід до демократії, але й зберегти владу у своїх руках аж до теперішнього часу. Правда, в 1989-1993 р. уряд формувала правочентристська „Нова демократія”. В Іспанії у листопаді 1975р. після смерті Франко і воцаріння Хуана Карлоса було легалізовано ряд політичних партій і профспілок. У грудні 1978 р. набула чинності нова конституція, а через чотири роки, у 1982 р., до влади прийшов уряд, сформований Іспанською соціалістичною робочою партією, під керівництвом якої й були зроблені основні кроки по створенню демократичної політичної системи. Також можна згадати процеси, що відбувалися в Центральній Європі наприкінці минулого сторіччя [5, с.125].

Безсумнівний науковий інтерес представляє розгляд початку інституціоналізації та легітимації виборчої і партійної систем у Польщі. Основні „правила гри” були встановлені на „круглому столі” 1989 р. і на організованих влітку того ж року установчих виборах, хоча виконувалися вони ще не послідовно. Ситуація покращилася в наступні два-три роки. Реальні докази ефективності інституціонального вибору були отримані вже у 1993 р., коли опозиція отримала владу, а сили, що правили доти, стали опозицією. Це був перший доказ того, що провідні політичні актори прийняли нові „правила гри”, як би ті не позначалися на них у тактичному плані. „Солідарність” віддала владу посткомуністичним силам та визнала результати виборів справедливими.

Другим ключовим моментом в інституціоналізації та легітимації системи був 1997 р., коли за результатами виборів посткомуністичні сили передали владу „Електоральній акції Солідарність” (ЕАС) і Союзу Волі. Як пишуть А. Ріхард і Е. Внук-Липинський, „у цей час не було скільки-небудь помітної політичної сили, яка б заперечила програмно демократичну процедуру легітимації режиму. Така сила не з'явилася тому, що для її створення не було соціальної бази. На цій підставі можна зробити висновок, що приблизно до 1997 р. демократична процедура стала єдиним стабільним і значимим шляхом легітимації режиму або, використовуючи термін Де Пальми, популяризований Лінцем і Степаном, демократичні правила стали „єдиною грою в місті” [6, с.67]. Визнання

всіма учасниками політичного процесу справедливості та ефективності існуючої виборчої системи сприяло консолідації партійної системи в Польщі.

Відомо, що сенс виникнення партій картельного типу в умовах стабільної і консолідованої демократії полягає у виробленні механізму розподілу державних посад між групами професійних політиків, що ґрунтується на безпосередньому зв'язку між лідерами і виборцями, скороченні дистанції між ними і передбачає широке використання коаліційних принципів [7, с.194].

При неконсолідованій демократії такі партії є додатковим джерелом політичної і соціальної нестабільності. Вони не стільки інтегрують соціально-економічний і політичний простір, скільки створюють видимість інтеграції; не стільки сприяють росту демократичної легітимності, скільки породжують тенденцію до делегітимації всього політичного режиму, тому що своїми діями формують у суспільстві й усередині політичного класу переконання в тимчасовості наявних інститутів і норм. Звідси – лінія на внесення нових і нових поправок до виборчого законодавства від імені або з ініціативи домінуючих акторів, введення додаткових обмежень для „слабких” гравців з метою зниження ризику поразки на виборах і, відповідно, зменшення своїх „політичних прибутків”. Тим самим домінуючі актори підвищують імовірність власної електоральної перемоги, але водночас дестабілізують існуючу інституціональну систему колективної дії з керування і легітимації влади.

Консолідація партійних систем є частиною загального процесу консолідації демократії. Тому вона слугує своєрідним індикатором загального процесу консолідації. Між процесами консолідації демократії як політичного режиму або демократичного співтовариства і процесами консолідації партійної системи є багато спільного, але є і відмінності, які дозволяють досліджувати ці явища як відносно самостійні та відокремлені.

Серед факторів, які найбільш істотно впливають на процеси консолідації партійних систем, більшість дослідників виділяють інституціональні. У сучасній політичній науці до них відносяться: 1)інституціональна спадщина авторитарного режиму й, насамперед: а)інституціональні традиції і норми; б)так звані партії-спадкоємниці, що перейняли ідеологічні позиції цих режимів і їхні організаційні ресурси; в)партії сформовані на базі масових демократичних рухів; 2)інституціональний склад нових демократій, до якого включають: а)форму правління; б)формат виборчої системи і рідше в)політико-правове закріплення меж національної держави.

Питання консолідації партійної системи безпосередньо стосується перспектив демократії в посткомуністичних країнах.

П. Льюїс відзначає, що у науковій літературі питання щодо ролі політичних партій у процесі демократизації недостатньо прояснено. Серед дослідників дотепер розповсюджений мінімалістський погляд на демократизацію як на процес, що обумовлений її результатами. Тому роль партій оцінюється через призму відповідності режиму демократичним критеріям, що припускають відкрите для виборців змагання між партіями, відсутність тиску на нього і дискримінації опозиції з боку уряду. Подібний підхід не розкриває ролі партій у самому процесі демократизації і не дозволяє виявити специфіку кожної з її „хвиль” з позиції внеску політичних партій [8, с.103-109].

Міжвоєнний період у розвитку Східної Європи - час, коли в більшості країн, що тільки звільнилися від колоніального панування Російської, Оттоманської, Австро-Угорської імперій або Німеччини, була почата перша спроба демократизації. У переважній більшості період демократичного правління тривав недовго (окрім Чехословаччини) і завершився встановленням недемократичних режимів. При переході до них правлячі групи досить активно використали партійну політику. Вони або намагалися домінувати на політичній арені за допомогою вже існуючих партій, або створювали для цього „партії влади”.

За оцінками С. Берглунда, Я. Екмана і Ф. Ареброта, у першій половині ХХ ст. інститут „партії влади”, що діє в псевдопарламентській системі, був спільним для більшості країн Центральної і Східної Європи: „Правлячі партії (або коаліції) були інкарнаціями бюрократій, технократій або військових еліт” [9, с.24]. Прем’єр-міністри цих країн найчастіше були вихідцями з адміністративної еліти. Отримавши владу, вони за допомогою партійної політики намагалися вплинути на вибори парламенту таким чином, щоб він потім слугував їхнім інтересам. Подібна практика була досить успішною: у країнах Центральної і Східної Європи у 1900-1939 р. уряди не програвали виборів. Відомо лише два виключення - Угорщина у 1905р. і Болгарія у 1932р.

Найбільш показові щодо цього приклади двох країн, де створення „партій влади” слугувало одним з механізмів встановлення недемократичних режимів, Угорщини і Польщі.

У Польщі виникнення „партії влади” було пов’язане зі становленням режиму „санації” і відбулося в другій половині 20-х років минулого сторіччя. Під час підготовки до виборів у парламент, які довелося провести у 1928 р., пілсудівці утворили Безпартійний блок для співробітництва з урядом. Очолив блок близький до Ю. Пілсудського полковник В. Славек. На проведення виборчої кампанії з державних засобів за особистою запискою Ю. Пілсудського було відпущено 8 млн. злотих. Блок не являв собою реальної партії. Програма його була невиразною. Ідеї „моральної санації” співпадали з заявами про пріоритет інтересів держави над особистими. За оцінкою польських істориків М. Тимовскі, Я. Кеневича і Е. Хольцера, у блок об’єдналися представники різної політичної орієнтації, які пропонували свої інтерпретації державної ідеології. Більшість взагалі не дотримувалася будь-яких поглядів і брали участь у ньому з міркувань кар’єри або особистої симпатії до Ю. Пілсудського [10, с.418]. Цікаво, що, незважаючи на недемократичні методи, що використалися пілсудівцями (арешти, зловживання на виборах і т.п.), Безпартійний блок спочатку не мав більшості в парламенті. Багатопартійність було збережено, політичні партії, що перебували в опозиції, займали активну, самостійну позицію. Режим був змушений використати атрибути демократії.

Трохи інша ситуація склалася в Угорщині, де режим адмірала М. Хорті був більш твердим. Тут проект створення „партії влади” почав реалізовуватися у 1922 р. прем’єр-міністром графом І. Бетленом зі схвалення Хорті. І. Бетлен був прихильником „консервативної демократії” і проводив політику консолідації режиму. З цією метою він вступив у Партію дрібних сільських хазяїв і для забезпечення інтересів уряду в парламенті якийсь час намагався опиратися на неї, а також на Християнську партію. У лютому 1922 р. він виклав регентові М. Хорті план утворення Партії єдності та виразив надію, що вона об’єднає всіх прихильників „національної демократії”. На виборах 1922 р. створена „партія влади” одержала більш 60% голосів. Главою партії був сам прем’єр-міністр, і від нього залежало, хто з членів партії одержить мандат у законодавчий орган, хто і яку посаду отримує в апараті керування або „суспільних” структурах. Як відзначає угорський історик Л. Контлер, „Угорщина стала парламентською державою із сильними елементами авторитаризму та при гегемонії в політичній структурі партії влади, що як наслідок мало антидемократичне використання інститутів, що збереглися в країні з ліберальної ери” [11,с.453].

На сьогодні у більшості країн Східної Європи „партії влади” відсутні. Швидше за все, це пов’язане з особливою роллю установчих виборів у процесах режимної трансформації у колишніх союзників СРСР по „східному блоку” [12,с.56]. У Польщі, Угорщині і Чехословаччині за результатами перших вільних виборів у 1989-1990 р. до влади прийшли опозиційні сили, які в організаційному плані були широкими коаліціями різнорідних демократично налаштованих рухів і протопартій, що виникли на хвилі масової мобілізації. Такі були, зокрема, політичні організації, що були утворені на базі рухів „Солідарність” у Польщі, Громадянського форуму в Чехословаччині, Демократичного форуму в Угорщині. Важливо відзначити, що подібний результат виборів

спричинив як зміну керівництва, так і зміну політики, що проводилася. Наступні вибори, що проходили на тлі масового невдоволення першими плодами реформ, призвели до влади „партії-спадкоємниці” (Союз демократичних лівих Польщі, Угорську соціалістичну партію), які стали центром тяжіння для „незаплямованих” комуністичних лідерів середньої ланки. Адаптація цих партій до нових умов супроводжувалася відмовою від старої комуністичної ідеології на користь соціал-демократичних цінностей.

Таке чергування у владі різних політичних сил не зовсім правомірно розглядати як зміну замкнених правлячих угруповань. Наприклад, процеси, що відбувалися у 1989-1995 р. у Польщі, не були ні революційним заміщенням одного складу (еліт) іншим, ні довгостроковою стабілізацією нових висуваних. Заміна правлячих груп, скоріше, мала еволюційний і поступовий характер. Однак у цьому контексті важливо те, що вибори стали відігравати вирішальну роль у процесі трансформації еліт і, зокрема, зміни правлячої групи і політики. Звідси – закріплення за партіями, що виникли у ході режимних перетворень, функцій завоювання (шляхом участі в електоральному змаганні) і утримання (за допомогою створення більшості в парламенті) влади, що - у певній мірі - призвело до „заморожування” існуючих політичних альтернатив і ускладнило створення нових організацій.

У більшості робіт, які присвячено політичним партіям країн Східної Європи, відзначається, що вони не грали головні ролі на ранньому етапі демократичного транзиту. Провідними гравцями на початку демократизації були не політичні партії, а соціальні рухи та об'єднані національні фронти: „Солідарність” у Польщі, „Громадянський форум” у Чехословаччині, „Саюдіс” у Литві, „народні фронти” у Латвії, Естонії й Молдові, „Союз демократичних сил” у Болгарії, „Фронт національного порятунку” у Румунії, „Хорватський демократичний союз”, тощо. Тільки в Угорщині в перших виборах брали участь організації, які схожі на самостійні політичні партії; однак і тут перемогу одержала партія під назвою „Угорський демократичний форум”. Багато нових партій характеризувалося неформальною організаційною структурою, елітистськими рисами, розмитістю ідеологічних позицій і відсутністю чітко сформульованих програм. У цьому східноєвропейські партії не занадто відрізнялися від партій західних країн; такі збіги можна було б розглядати як відбиття зміни ролі партій у сучасних ліберальних демократіях.

Перша тривала хвиля демократизації супроводжувалася індустріалізацією та необхідністю інкорпорувати у політичне співтовариство робочий клас, що формується. „Друга хвиля” була пов'язана з падінням фашистських і праворадикальних авторитарних режимів, а згодом - з деколонізацією і поширенням процесу формування сучасної держави у „третьому світі”. Третя, найбільш пізня „хвиля”, відбувалася – особливо у посткомуністичних країнах – під впливом консолідації „глобалізованої капіталістичної системи” і посилення різних транснаціональних зв'язків.

Конфлікти і узгодження між різними соціальними групами, можливості поступового інституціонального розвитку цих явищ стали основною рушійною силою демократизації. Класичні партії здобули риси кадрових і масових та внесли свій фундаментальний внесок у процес демократичних змін. Під час „другої” і „третьої хвиль” особливий вплив здійснювали зовнішні стосовно країн фактори, що залучені у процес зміни і більш значимі, чим під час „першої хвилі”. У період „другої хвилі” партії грали менш істотну роль у процесі демократизації, однак їхнє значення підсилювалося в період консолідації демократії. У процесі „третьої хвилі” поряд з очевидними зовнішніми факторами великий вплив зробили й внутрішні, специфіка яких була обумовлена особливостями транзиту. Однак у більш широкому ключі процес демократизації у Східній Європі має більше подібних рис із „другою хвилею”, ніж з першою.

Формальні рамки демократизації у Східній Європі 90-х років ХХ ст. були більш суворими, ніж це припускав девелопменталістський аналіз 60-х років. Під час „другої хвилі” демократизації процеси деколонізації в „третьому світі” актуалізували проблеми

розбудови держави і національної інтеграції. У цих умовах особливе значення мав розвиток однопартійних систем, які розглядалися як інструменти консолідації режиму. Посткомуністичні країни, навпаки, мали більший досвід однопартійного правління. Вихідною підставою політичних змін у регіоні слугував порядок денний, пов'язаний з демократизацією та розвитком політичного плюралізму. Це створило одну з основних дослідницьких проблем: всі нові режими в тому або іншому ступені претендують на здійснення практики багатопартійної демократії, за якою насправді ховаються значні розходження.

Отже, партії є ключовим інституціональним механізмом сучасної демократії, що зменшує напруженість в основі конфліктів. Якщо потрібно затвердити та підтримувати основи демократичного порядку на ранньому етапі демократичного транзиту, партіям необхідно швидко розвиватися, щоб адекватно реагувати на потреби, що виникають. Таким чином, становлення партій – це критична умова не тільки реалізації ефективного демократичного процесу, але і його затвердження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дюверже М. Политические партии. [Пер. с фр.] / М. Дюверже. – М.: Академический проект, 2005. – 540 с.
2. Рагозин Н.П. Развитие партийной системы Украины / Н.П. Рагозин // Полис. – 2004. – № 1. – С. 89–101.
3. Мелешкина Е.Ю. Концепция социально–политических размежеваний: проблема универсальности / Е.Ю. Мелешкина // Политическая наука. – 2004. – № 4. – С. 11–30.
4. Политические институты на рубеже тысячелетий / Отв. ред. К.Г. Холодковский. – Дубна: Феникс+, 2001. – 480 с.
5. Голосов Г. Партийные системы России и стран Восточной Европы / Г. Голосов. – М.: Весь мир, 1999. – 150 с.
6. Рихард А. Источники политической стабильности и нестабильности в Польше / А. Рихард, Э. Внук–Липинский // Социологические исследования. – 2002. – № 6. – С.65–72.
7. Сморгунув Л.В. Сравнительная политология. Теория и методология измерения демократии / Л.В. Сморгунув. – СПб.: Узд. С.–Петербургского ун–та, 1999. – 376 с.
8. Льюис П. „Третья волна” демократии в Восточной Европе: роль партий и политическое развитие в сравнительной перспективе / П. Льюис // Политическая наука. – 2006. – № 1. – С.103–109.
9. Berglund S. The challenge of history in Central and Eastern Europe / S. Berglund, J. Ekman, F. Aarebrot // The handbook of political change in Eastern Europe. – 2–nd ed. Chaltenham and Northampton, 2004. – 648 p.
10. Тымовски М. История Польши [Пер. с польск.] / М. Тымовски, Я. Кеневич, Е. Хольцер – М.: Весь мир, 2004. – 543 с.
11. Контлер Л. История Венгрии / Л. Контлер [Пер. с англ.] – М.: Весь мир, 2002. – 655 с.
12. Голосов Г. Партийные системы России и стран Восточной Европы / Г. Голосов. – М.: Весь мир, 1999. – 150 с.